

Secours van den aermen

Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie¹

door H.C.M. Michielse

Tot hoever in de geschiedenis moeten we teruggaan om de herkomstlijnen op te sporen van welzijnswerk en andragogie? Van Gent en anderen zoeken de eerste sporen in het vroeg-zestiende-eeuwse geschrift *De subventione pauperum* van de Spaans-Nederlandse humanist Vives (1526)². Ik zelf laat in *De Burger als andragoog* de geschiedenis van het welzijnswerk met een zeker aplomb beginnen in 1848, het jaar waarin de Nederlandse liberale burgerij de politiek heersende klasse wordt en op het tijdstip dat veel historici de industriële revolutie in Nederland laten opdagen. Maar het verhaal van *De Burger* begint eigenlijk al vierenzestig jaar eerder met de oprichting van het Nut in 1784, terwijl – zij het uiterst summier – ook al wordt verwezen naar de 'andragogische middelen' van het zestiende-eeuwse vroegkapitalisme³. Deze conceptie – het hedendaagse welzijnswerk komt op met het moderne kapitalisme, maar belangrijke elementen ervan verschijnen al met eerdere fasen van kapitalistische ontwikkeling – past 'natuurlijk goed in een benaderingswijze waarbij de samenhang verondersteld wordt van kapitalistische produktiewijze en 'welzijnswerk'. Deze benaderingswijze heeft een sterke lundering gevonden in het werk van Lis en Soly. Dat geldt zeker ook voor de zestiende eeuw, toen economische en politieke machthebbers, humanisten en reformatoren nieuwe concepties over de armen en een nieuwe 'sociale politiek' ontwierpen, waarbij economische, sociale, politieke, institutionele en religieuze ontwikkelingen een grote rol speelden, maar de 'economische variabele' – de definitieve doorbraak van het handelskapitalisme – van doorslaggevend belang was⁴.

Nu is de pregnantie van Vives' *De subventione pauperum* mij niet zozeer duidelijk geworden in het kader van deze meer geschiedtheoretische proble-

Dr. H.C.M. Michielse (1934) is werkzaam bij de Vakgroep theoretische en historische andragologie van de Universiteit van Amsterdam
Adres: Grote Bickersstraat 72, 1013 KS Amsterdam.

matiek. Ik stuitte op de betekenis van Vives en de zestiende-eeuwse armenpolitiek ten gevolge van mijn onderzoek naar de werkwijze, de strategieën en technologieën van de andragogische praktijken vanaf de negentiende eeuw. In 'Individualisering en levenssamenhang', over het Elberfelderstelsel in Nederland, analyseerde ik deze praktijken in termen van disciplineren, normalisering en individualisering⁵. Ik vroeg me bij dit onderzoek ten aanzien van de laat-negentiende-eeuwse strategie en technologie zowel af welke eerdere praktijken zij vervingen als wat hun eigen afkomstlijnen waren. Zo kwam ik eerst terecht bij de patriotten en de Bataafse Republiek, en vervolgens bij Vives en de hervorming van de armenzorg rond 1525⁶. Opmerkelijk was, dat juist omstreeks 1850 er veel aandacht voor Vives' ideeën bleek te bestaan. De negentiende-eeuwse propagandisten voor een nieuwe armenzorg zagen kennelijk de verwantschap tussen hem en hun eigen concepties⁷.

1. Van christelijk aalmoes naar 'police': een nieuwe strategie jegens de armen

Wat is nu de betekenis van *De subventione pauperum*? Om die te kunnen vaststellen was het allereerst nodig Vives' tractaat te plaatsen in de geschiedenis van het 'vertoog' over de armen. Daardoor zijn de grote verschillen duidelijk geworden met de middeleeuwse armentheorie; verschillen die overigens niet uit de lucht kwamen vallen, maar al lang in ontwikkeling waren⁸.

Anders dan in de hoge middeleeuwen, toen armoede – althans in theorie – werd gezien als teken van Gods uitverkiezing, was de houding tegenover de armen zich vanaf de vijftiende eeuw steeds meer gaan bewegen 'tussen vrees en verachting'. Terwijl de kerkelijke en wereldlijke machten radicale armoedebewegingen als ketterij bestreden, hadden Sint Franciscus en Sint Dominicus de arme gewaardeerd om zijn eigen menselijke en geestelijke betekenis en niet meer als een 'serviel instrument voor het zieleheil van de rijke'⁹. Maar in de loop van de vijftiende eeuw wordt het thema van de arme als uitverkorene Gods en beeld van Christus steeds meer vervangen door dat van de 'classes dangereuses', de armen als sociaal gevaar¹⁰. Dat gold allereerst de beroepsbedelaars, maar gezien de vloeiende grenzen tussen armen en bedelaars strekte de vrees zich uit tot alle armen.

In de scholastieke aalmoezentheorieën – die altijd alleen maar het zieleheil van de goede gevers bleven beogen – begonnen waarschuwingen te verschijnen tegen het geven aan 'valse armen', aan valide bedelaars, dronkelappen en vagebonden, als het bevorderen van het kwaad. Dit negatieve oordeel over bedelaars en vagebonderend volk bereikt een climax in het rond 1500

zo populaire literaire genre van Sebastian Brants *Narrenschiff* en het *Liber Vagatorum*.

De 'desacralisatie' van de armoede werd voltooid door de humanisten, die de casuïstiek van de scholastieke aalmoezenleer vervingen door systematische verhandelingen, waarbij niet meer het zieleheil van de gevers centraal stond, maar de gevaren van de armen en de maatregelen jegens hen. 'Met het humanisme', zegt Mollat, 'wordt het misprijzen subtiel en perfide, gefundeerd (toppunt van ironie!) op de waardigheid van de mens'¹¹. De idee van de *pauperes Christi* wordt definitief vervangen door de gevaren voor de sociale orde en de openbare gezondheid. En het voorbeeld van het misprijzen der humanisten is Vives' schildering van de afzichtelijkheden en wandaden van de armen¹².

Bedelende armen zijn voor Vives trawanten en rabouwen, die eerder een aalmoes afdwingen dan vragen. 'Mesmaeck't van sweeren, puusten, etteren ende leelicke scurfthede ende met eenen stinckenden aesseme ende lichte' besmetten zij andere mensen. Ze breken zich zelf of hun kinderen de benen 'omme 't volck te meer te moveren tot compassien'. En er zijn er 'die so noode wercken ende ledichede so lief hebben', dat zij 'een ambacht maken van broot biddene', terwijl veel patroons juist klagen, 'dat si ghene wercklieden noch ghesellen ghecrijghen en connen'¹³. Ze komen tot allerlei 'onaerdicheyt' en 'onnutheyt' en hun vrouwen en dochters zijn genegen 'tot alle oncuysheyt van levene'. Ze stelen, roven en verkrachten en zijn er ook altijd bij als er commotie of oproer in den lande is. Alleen over de 'stille armen' spreekt Vives met welwillendheid¹⁴. Op dit misprijzende vertoog over de armen sluiten ook de politiek-sociale voorstellen van *De Subventione Pauperum* aan.

Algemene strategie – In Vives' tractaat wordt definitief afgerekend met de middeleeuwse armentheorie: het zwaartepunt wordt verlegd van de gevers en hun eeuwig heil naar de ontvangers van het aalmoes en de armen worden van *pauperes Christi* tot sociaal-politiek probleem. Maar met deze plaatsbepaling van het humanistische vertoog zijn we er nog niet. We moeten het ook vergelijken met andere teksten uit de jaren twintig van de zestiende eeuw: de nieuwe armenverordeningen van een aantal Duitse, Franse en Nederlandse steden, met name Ieper, en de nieuwe armenzorgpraktijken daar, door de tijdgenoten samengevat met een nieuw begrip: 'pollitie', 'pollicey', 'police'.

Toen *De Subventione Pauperum* in 1526 verscheen, was er in steden als Neurenberg (1522), Kitzingen (1523), Regensburg (1523), Straatsburg (1523), Bazel (1526), Bergen (1525) en Ieper (1525) al een nieuw stelsel van armenzorg ingevoerd volgens dezelfde beginselen als ook door Vives zouden wor-

den aangehangen¹⁵. Ieper werd hét grote voorbeeld voor andere Zuid- en Noordnederlandse steden. We kunnen dan ook niet zo maar stellen, dat steeds meer steden 'het spoor van Vives' hebben gevolgd¹⁶. Bonenfant toonde al in 1927 aan, dat er van enige invloed van Vives op het Ieperse stadsbestuur geen sprake kan zijn geweest.

Er zijn ook wel verschillen tussen Vives' boek en de stedelijke ordonnan-
ciën over de armenzorg. Tegenover het korte, zakelijke en preciese reglement van Ieper, staat het erudiete en ampele, maar op enkele wezenlijke punten veel vagere betoog van de humanist. Van Vives' werk mogen wij zeggen, dat het een brede theoretische uiteenzetting en verantwoording bevat van een *strategie* jegens de armen die door veel stadsbesturen al was gevolgd. Dat werd ook door de Magistraat van Ieper erkend. Toen de stad zich moest verdedigen tegen de kritiek van de bedelorden, liet ze het boek van Vives vertalen in het Nederlands onder de titel *Secours van den armen* (1533)¹⁷. Ook in andere landen werden zowel de Latijnse tekst als vertalingen gepubliceerd. In 1566 volgde een nieuwe [Noord-]Nederlandse vertaling met een uitgebreide inleiding van Henricus Geldorpius over de ellende van de 'hogerige gemeynte'. En zo heeft Vives zeker belangrijk bijgedragen aan de fundering en verspreiding van de nieuwe armenpolitiek.

Bondgenootschap – Hoe kon deze nieuwe strategie tegenover de armen zich doorzetten? Historici¹⁸ hebben al veel verklaringen voorgesteld: demografische en economische ontwikkelingen die tot enorme toename van de armoede leidden (volgens een betrouwbare schatting¹⁹ leefde 35% van de lagere klassen rond het bestaansminimum en werd 5-10% door permanente honger in zijn bestaan bedreigd), de arbeidsmoraal van de Lutheranen, de verstarring van het gildensysteem en de verscherping van sociale conflicten die dat meebracht, de opkomst van de stedelijke magistraat als 'overheid', de doorzetting van het handelskapitalisme. Wellicht spelen al deze elementen samen een beslissende rol, al kan daar pas iets definitiefs over gezegd worden na onderzoek van de 'dynamische wisselwerking' (Soly) tussen de bepalende factoren.

Onderzoeken we van wie de nieuwe strategie in de Nederlanden precies uitging, dan kunnen in elk geval drie beslissende maatschappelijke groeperingen worden genoemd: de regeerders van stad en staat met hun juristen-ambtenaren, de nieuw opgekomen klasse van kapitalisten en de humanisten²⁰. De belangrijkste vraag is dan of deze groeperingen los van elkaar stonden, dan wel nauw met elkaar verweven waren. Elk van de drie had in ieder geval gegronde redenen om zich om de armen te bekommeren.

Voor de overheden speelde sterk het vraagstuk van de openbare orde. Het groeiend aantal bedelaars en vagebonden op zichzelf vervulde de magistraat

al met grote zorg, maar daar kwamen de groeiende commotie en oproeren in veel streken van Europa nog bij. De armen in het algemeen en de bedelaars in het bijzonder werden er van verdacht daarin een grote rol te spelen.

Dan de kapitalisten. In de jaren 1495-1525 had zich de eerste fase voorgedaan van een wereldwijde maritiem-commerciële expansie, die kapitalistische organisatievormen stimuleerde en de industriële productie sterk deed groeien, vooral in de Nederlanden²¹. Deze ontwikkeling veroorzaakte de proletarisering en verpaupering van brede lagen van de bevolking maar deed tevens de vraag groeien naar gedisciplineerde en onderworpen arbeidskracht. De nieuwe kapitalistische bourgeoisie zag het als haar belang de 'werkschuwe' bedelaars aan te pakken en tot een arbeidsreserveleger om te smeden²².

De Westeuropese christelijk-humanisten ten slotte streefden naar een morele, intellectuele en religieuze hervorming van de samenleving en zetten daartoe een echte strategie tot volksofvoeding in werking, gericht op alle lagen van de bevolking²³. Zij wilden een wereld van orde, gematigdheid en vroomheid, geleid door de schone letteren en de geest van de kerkvaders en het evangelie. Wat de lagere klassen betreft richtten de humanisten zich enerzijds op hun religieuze vorming en anderzijds op de 'police' van de armen, inclusief hun opvoeding door arbeidsdwang en disciplinerend toezicht²⁴.

Deze drie werelden van kapitalisten, regenten en humanisten waren nauw met elkaar verweven, ten aanzien van de armen vormden zij als het ware een natuurlijk *bondgenootschap*. In steden als Ieper was het stadsbestuur kort voor de hervorming van de armenzorg overgegaan in handen van de jonge kapitalistische bourgeoisie – grootindustriëlen en groothandelaren die rijk geworden waren door handelstransacties en speculaties. Maar deze nouveaux riches waren wel deelgenoot in de intellectuele vernieuwing van het humanisme²⁵. En de humanisten – met al hun vredelievendheid en pleidooien voor harmonie – steunden op hun beurt regenten en kapitalisten met hun vertoog over de armen die met tucht en toezicht zouden moeten worden opgevoed tot ordelijkheid, arbeidzaamheid en vroomheid. Dat geldt al helemaal voor Jan Lois Vives, die niet alleen in de handelsbourgeoisie was ingetrouwd, maar met zijn puriteinse en arbeidzame geest gezien mag worden als de kampioen van de burgerlijke moraal en woordvoerder van de industriële belangen in de Nederlanden²⁶.

2. Een nieuwe structuur voor de armenzorg: de 'ghemeene buerze'

In de zestiende eeuw wordt niet alleen gebroken met het middeleeuwse ver-

toog over de armoede, maar ook met de organisatiestructuur en de dagelijkse praktijken van de middeleeuwse armenzorg. Hoe zagen die veranderingen er precies uit? Ze kunnen in een aantal slagzinnen worden samengevat:

- niet langer de kerk maar de burgerlijke overheid is de centrale instantie;
- in plaats van de wirwar van onafhankelijke instellingen komt er een centrale institutie, de 'ghemeene buerze';
- bédelen is geen geaccepteerde praktijk meer van de pauperes Christi, er geldt een absoluut bedelverbod;
- het gaat niet meer om de werken van barmhartigheid; de armen worden voortaan onderworpen aan een disciplinerend opvoedingsprogramma.

Dit alles werd samengevat in het begrip *police*, niet om daarmee (alleen) het politietoezicht op de armen aan te geven, maar het geheel van maatregelen en interventies jegens hen²⁷. Veel elementen van deze *police* waren al lang in de maak. Het nieuwe is vooral, dat ze in deze periode in een reeks van steden werden samengevat in één nieuw stelsel en in radicale vorm doorgevoerd. In die zin is er zeker sprake van een 'keerpunt'²⁸.

Middeleeuwse armenzorg – Er is geen reden om de middeleeuwse armenzorg te idealiseren. Maar met de komst van de *police* ging er toch wel iets goeds verloren voor de armen: het geven ter liefde Gods bood hen slechts wisselvallige onderstand in een ellendig leven, maar liet hun vrijheid onaangetast. Als er tenminste van 'middeleeuwse' armenzorg kan worden gesproken. De zogenaamde middeleeuwen beslaan ten minste tien eeuwen, waarin de zorg voor de armen zich ontwikkelde van het liturgisch getoonzette aalmoezen uitreiken door de benedictijner abdijen sinds de negende eeuw, tot een zeer gedifferentieerd systeem van religieus geïnspireerde caritas door parochiële Tafels van de Heilige Geest, door broederschappen en door ontelbare liefdadige stichtingen in de late middeleeuwen²⁹. Maar globaal genomen geldt voor al die eeuwen dat er gegeven werd om der liefde Gods, zonder dat er aan de armen eisen werden gesteld.

De stedelijke armenzorg rond 1500 was al hoofdzakelijk een lekenaangelegenheid, zij het nog altijd vanuit een sterk religieuze motivering. De twee hoofdvormen – met name ook in de verstedelijkte Nederlanden – waren enerzijds de Gods- en gasthuizen, waarin zieke of oude armen konden worden opgenomen naast betalende proveniers, anderzijds de Tafels van de Heilige Geest, parochiële instellingen waarin leken onder toezicht van het stadsbestuur de bedelende armen aalmoezen gaven, bij voorkeur rond kerkelijke hoogtijdagen. Al deze instellingen werden gefinancierd uit fondsen,

die gevoed werden door schenkingen en erfelingen 'ad pias causas' en uit steun van de burgerlijke overheden. Ze waren zeker niet in staat de grote nood onder de vele armen te lenigen. En toen rond 1500 het aantal armen en bedelaars om economische en demografische redenen nog sterk steeg, waren zij al helemaal niet meer opgewassen tegen de ellende van de 'hongerige gemeente'³⁰.

Stedelijke overheid – De nieuwe organisatie van de armenzorg betrof twee kernpunten: de macht van de stedelijke overheid over de armenzorg werd nog verder uitgebreid en de vele instellingen werden samengevoegd in één centrale instelling: de ghemeene buerze.

De nieuwe reglementen op de armenzorg, zoals de Ieperse *Ordonnancie van der Ghemeender buerze*, werden volstrekt vanzelfsprekend door de stadsbesturen uitgevaardigd³¹. Niet, omdat zij zich op revolutionaire wijze van deze bevoegdheid meester maakten. Want al eeuwenlang bestond er op dit punt samenwerking tussen de kerkelijke en wereldlijke macht³². De Ieperse magistraat keurde de ordonnantie goed 'bij den welwetene ende adveue van den gheestelicken staet'³³. Wel betekenden de nieuwe reglementen een verdere stap ter versterking van de stedelijke positie. De stadsbesturen hadden zich steeds meer ontwikkeld tot een zelfstandige politieke macht, die – als overheid – tegenover de burgers – als onderdanen – kwam te staan en die in alle aangelegenheden van de stad een eigen beleid wilde voeren, ook op het gebied van de armenzorg³⁴. De rol die Elias aan de ontwikkeling van het staatsgezag toekent in het 'civilisatieproces' werd tegenover de armen eerst door de stad vervuld. De ordonnantie over de armen-policey van Karel V in 1531 was dan ook niet zozeer bedoeld om een zelfstandige armenpolitiek van de landelijke overheid te formuleren, maar om de nieuwe police van de steden te stimuleren.

Vives geeft wel een theoretische verantwoording voor het overheidsop treden³⁵. Hij fundeert de taak om voor de armen te zorgen in de plicht van de overheid tot handhaving van de openbare orde. Er zou veel meer 'rust' zijn 'als elc naer redene ende sijn behouthe besorgt waere'. Zou de overheid dit nalaten, dan ontstond er 'grootte dangier van den rijcken ende ghegoeden'. De slechte gewoonten van de armen waren ook niet eens zo zeer hun eigen schuld als wel die van de regeerders die niets anders wisten te doen dan de armen voor het gerecht slepen om delicten te straffen, terwijl het juist hun principaalste taak was hen tot *goede burgers* te vormen, 'omme goede poorters ende insetene te makene'³⁶. Naast de openbare orde voert Vives verder ook de volksgezondheid en de vraag naar arbeidskrachten aan. Ook op die punten had de overheid een beslissende taak ten aanzien van de armen.

De gemeene buerze – Kern van het nieuwe stelsel van armenzorg is de centralisatie in de vorm van een 'Aumône Générale', 'gemeines Almosen', 'ghemeene buerze'³⁷. Ook bij Vives komt de term 'ghemeene aalmoesene' terloops voor. Maar zijn voorstellen op dit punt zijn vaag en weinig efficiënt, al kunnen ze waarschijnlijk wel als pleidooi voor een gemene beurs worden geïnterpreteerd. Heel precies en zakelijk daarentegen is de Iepese *Ordonnance van der ghemeender buerze*.³⁸ Alle 'aalmoezen' die voor de armen bestemd zijn, worden 'in eene ghemeene buerze' bij elkaar gebracht, deels afkomstig van de Godshuizen, Tafels van de H. Geest etc.- deels uit collectes in de straten en offerblokken in de kerken waar elk zijn 'secrete aalmoesene' in kan doen. De aldus ontstane centrale instelling staat onder leiding van vier 'regierders ende besorghers der ghemeener buerze' die door het stadsbestuur zijn benoemd en aan wie de hele armen-police is opgedragen. Onder hen staan per parochie vier andere burgers – de 'dischmeesters' – die belast zijn met de feitelijke armenzorg en bedeling in geld, brood, hout en anderszins 'ter discretie ende naer der condicie ende nood van den armen'³⁹. Deze centralisatie bracht voor de overheid verschillende voordelen. Aan de ene kant een rationeler gebruik van de financiële middelen. Dit wordt door het stadsbestuur van Ieper ook als reden aangevoerd. Het oude systeem maakte het mogelijk dat sommigen door list en bedrog groot voordeel genoten, terwijl anderen weinig of niets kregen. Velen liepen dagelijks 'ten dischen [H. Geesttafels], straten ende kercken' te bedelen en onderhielden zich zelf in ledigheid, terwijl ze door te werken er best konden komen; dit alles 'ten groote griewe ende laste van den inwonenden'⁴⁰. Aan de andere kant is er ook bureaucratisering van de armenzorg. Er ontstaat een apart overheidsorgaan, een 'Sozial-administration', die zich tussen de geldschenkende burgers en de aalmoesvragende armen schuift en die op 'moderne' rationele grondslagen berust zoals verambtelijking van de armenzorg, hiërarchische verhoudingen en atzonderlijke administratie⁴¹. Juist dit gecentraliseerde en gebureaucratiseerde stelsel maakte het ook mogelijk, zoals we later zullen zien, om de 'police van de armen' en hun 'heropvoeding' door te voeren.

3. De technologie van de nieuwe armenzorg

In de middeleeuwse conceptie van zorg voor de armen stond het zieleheil van de gevers centraal. Of nu de armoede werd gezien als gevolg van de zonde of als uitverkiezing Gods, het geven aan de armen – in testamenten of de persoonlijke aalmoes – gebeurde ter verzekering van een eigen plaatsje in de hemel. Maar de police van de zestiende eeuw plaatst de armen in het centrum van de aandacht: de armen, niet de armoede, worden gezien als een

maatschappelijk probleem. Slechts heel weinigen zagen maatschappelijke oorzaken voor de armoede, zoals de Leidse stadssecretaris Jan van Hout, die in 1577 in een rapport een 'zuiver-materialistische verklaring' gaf voor de grote armoede in Leiden en deze weet aan de uitbuiting der arbeiders door de drapeniers⁴². Alom heerste de opvatting, die later ook door P.C. Hooft werd verwoord, dat "t meestedeel der armen van quaaed opvoedinghe, woesten wandel en stout in den bek is"⁴³. Het afgrijzen jegens de armen richtte zich in het bijzonder tegen een drietal zaken: de mobiliteit van de armen door het trekken en vagebonden, de arbeidsschuweid van beroepsbedelaars en de anonimiteit van de massa.

Bedelverbod – De nieuwe police omvatte zowel negatieve, louter repressieve maatregelen, als 'positieve'. In alle steden waar de nieuwe armenzorg werd ingevoerd gold een absoluut bedelverbod. De Ieperse Stadsraad stond het aalmoesvragen binnen en buiten de stad 'ten dische, straten, kercken, noch ter lieder huuse' op enigerlei wijze meer toe en wie het toch deed zou 'scerpelic ghecorrigeert' worden. Ouders die hun kinderen lieten bedelen, zouden op water en brood gezet worden en die kinderen zelf wachtte tuchting met de roede. Alle vreemde vagebonden en leeglopers moesten de stad verlaten, eveneens op straffe van water en brood⁴⁴. Repressief zijn ook de maatregelen die genomen worden tegen arme vreemdelingen bij epidemieën of de dreiging daarvan.

Tegenover het repressieve bedelverbod staan de positieve elementen van de police: een betere hulp voor zieken en krankzinnigen, gerichte en geregelde steun, werkverschaffing en vóór alles: [her]-opvoeding van de armen. Vives keurde ook juist een louter repressieve benadering af en eiste opvoeding tot goede burgers.

Op het gebied van de zieken- en krankzinnigenzorg worden in deze periode nieuwe ideeën en praktijken ontwikkeld, gericht op meer specialisatie en een zekere mate van competentie, mogelijk gemaakt door de ontwikkeling van de geneeskunst naar klassieke voorbeelden. De idee komt op, dat men ook kan genezen in plaats van alleen maar verzorgen⁴⁵. Zo bepleit Vives een betere behandeling van krankzinnigen. Eerst en vooral zou onderzocht moeten worden of zij van nature zo waren of om andere oorzaken en of er hoop op verbetering was. Ze mochten zeker niet gesard worden of opgesloten – een onmenselijke wreedheid. Het beste zou zijn een zachte behandeling, werkzaamheid en leiding.

De bezorgdheid voor de openbare gezondheid leidt ook tot directe maatregelen ter verbetering van de ziekenzorg; het bestrijden van epidemieën wordt soms zelfs expliciet als motief voor de nieuwe police genoemd. Vives stelt voor om alle zieke armen in een gasthuis op te nemen en te verzorgen.

En als er onvoldoende ruimte was, moesten er nieuwe worden gesticht. Voorkomen moest worden, dat gezonde armen besmet werden. Armen met besmettelijke ziekten of schurftigheden moest men daarom alleen leggen en alleen laten eten⁴⁶. De magistraat van Ieper reorganiseert ook daadwerkelijk de gasthuizen van de stad en sticht een apart godshuis met '20 of 30 diversche bequame cellekens' voor lijdens aan besmettelijke ziekten en pestilentie⁴⁷.

Heropvoeding – Niet zozeer de gezondheid en het welzijn van de armen als zodanig stonden centraal in de nieuwe armenzorg maar hun maatschappelijke heropvoeding en disciplineren. In één beweging moest het maatschappelijk nut van de armen vergroot worden en hun politieke gevaarlijkheid verkleind. En om dat te bereiken werd er een serie technieken ontwikkeld en samengevoegd in één praktijk: de police van de armen. Met deze technieken – het schitten van de armen, onderzoek en documentatie, ondertoezichtstelling, normering, dwangarbeid en onderricht – wordt dan het positieve effect van de nieuwe police nagestreefd: een massa gedisciplineerde, maatschappelijk nuttige en politiek ongevaarlijke armen.

Schiften – De enige macht waarover de geringen en armen beschikken, zegt de zestiende-eeuwse geleerde vrijdenker Zeno in Yourcenars *L'oeuvre au Noir*, is hun anonimiteit: ze kunnen telkens als dat nodig is onderduiken in de massa van bedelaars en trekkend volk. Door die ongrijpbaarheid en onzichtbaarheid worden de gezeten burgers dan ook het meest verontrust.

Hoe moest die anonimiteit zo klein mogelijk worden gemaakt? Door allereerst aan de bedelaars en behoeftigen een naam te geven en ze vast te hechten aan één plaats, kortom door ze te 'individualiseren'. En de eerste voorwaarde daartoe is onderscheid aan te brengen in de amorfe massa, die de straten vult en van aalmoes naar aalmoes trekt.

Ook de scholastieke aalmoestheorie en de handboeken voor biechtvaders aan het eind van de dertiende eeuw hadden onderscheid gemaakt tussen de armen. De 'valse armen', validen, dronkelappen, vagebonden werden veroordeeld in naam van de morele wet van de arbeid. In tractaten als *De bono et malo* (Van Guillaume d'Auvergne) werden de vormen van armoede zelfs tot in detail geanalyseerd⁴⁸. Deze onderscheiding staat nog geheel in het teken van de individuele gewetensvorming, die sinds de dertiende eeuw door de kerk wordt nagestreefd. Zo dringt het onderscheid tussen stille armen en (agressieve) bedelaars ook door in verschillende testamenten en schenkingen⁴⁹. Maar op de praktijk van het openbare aalmoes heeft deze theorie nog weinig of geen invloed. Er waren geen mogelijkheden en procedures om de schifting in praktijk te brengen.

Dit alles verandert met de nieuwe police. Dan worden er verschillende indelingen toegepast, waarop de police wordt afgestemd. Een eerste schifting wordt doorgevoerd op juridische gronden: die tussen de 'eigen' behoeftigen en vreemde bedelaars. Die laatste groep moet uit de stad verdwijnen. Daarnaast is er een indeling op basis van hulpverleningscriteria: het bestaan van echte nood vanwege arbeidsongeschiktheid (ziekte, invaliditeit), geen of gering inkomen (veel kleine kinderen, werkloosheid), de gezinssituatie (vaderloze gezinnen, weduwen, ouderloze kinderen). Ten slotte is er nog een verdeling van morele aard: het onderscheid tussen waardige en onwaardige behoeftigen (dronkaards, vagebonden, nietsnutten)⁵⁰.

De Ieperse Gemene beurs houdt deze indeling bijna letterlijk aan. In de *Ordonnance* waren de vreemde bedelaars en vagebonden al de stad uitgezeten. Voor de bedeling van de eigen armen hanteren de Regierders de volgende categorieën:

- als 'principale armen' worden beschouwd 'oude, crancke, onvermoghende [gehandicapt] ende dergelijcke' en kinderen die naar school of 'ten ambachte' gestuurd zijn;
- daarbij sluiten aan de 'secrete armen', mensen die fatsoenlijk geleefd hebben en tot uiterste armoede zijn vervallen;
- dan komen de 'scamele huiszittende', die vanwege kindertal, te laag inkomen, ziekte, ongeval, werkloosheid ('dat vallen van neringhe') of door de vorst (tijdelijk) hulp nodig hebben en die 'niet ordinarelic secours begheren';
- ten slotte de dronkaards en leeglopers en 'die in de zomer wijf ende kinderen hierlaten' en gaan landlopen. Zij krijgen niets of heel weinig 'in de uterste nood' en tegen hen moet gezegd worden: 'als (-) ghy u leven beiteren sult, men sal u bet doen'⁵¹.

Onderzoek en documentatie – Wilden de armenvoogden deze criteria kunnen toepassen, dan was ook onderzoek naar de armen nodig. En ook op dit punt werd de eerste stap gezet bij de reorganisatie van de armenzorg. In Ieper kregen de vier dischmeesters per parochie opdracht, 'dat zij ondersouck doen (-) van den staet van den armen, wat ambacht zij doen, hoe oud zij zijn, wat last zij hebben van kinderen, van ziekten, item wat winninghe zij doen, of zij payselic zijn, of dronckaerts, wijfelaers, leichgangers of broodbidders, etc.'. De resultaten van dit onderzoek werden te boek gesteld en op grond daarvan beslisten de Regierders, wat elk huishouden zou worden toegerekend⁵². Vives geeft uitgebreide aanwijzingen voor de 'versamminghe van den armen en 't beschrijven vandien'⁵³. Hij maakt daarbij onderscheid in drie groepen: zij die nu in de hospitalen onderhouden worden (zieken, invaliden); de huisarmen, bedelaars en vagebonden. Bij het onderzoek in de gasthuizen moet de staat opgemaakt worden van alle renten en inkomsten en

moeten de namen en het aantal genoteerd worden van de armen met de oorzaken en middelen hoe ze daar zijn gekomen. In de parochies moeten de huisarmen genoteerd worden, met het aantal kinderen enz. Onderzocht moet worden wat voor leven zij geleid hebben, waardoor ze tot armoede zijn gekomen, wat voor soort volk het is en waar ze van leven en hoe. Ook in de buurt moet een en ander nagevraagd worden, maar niet bij andere armen. Bedelaars en vagebonden moeten naar een open plaats geroepen worden en daar gevraagd naar hun naam en manier van leven. Al deze gegevens moeten dan worden doorgegeven aan het stadsbestuur.

Permanent toezicht – Ook na toekenning van de hulp door de armvoogden moest er voortdurend onderzoek gedaan worden naar de situatie van de armen. Zo stonden de armen ook onder permanente controle. Vives geeft de regierders van de armen tot taak telkens onderzoek te doen naar de manier van leven van de armen, of zij zich voegen naar wat hun gelast is en naar de betreffende ordonnanties. Scherp onderzoek wil hij vooral naar de levenswijze van oude vrouwen die anderen betoveren kunnen – waarmee de overigen zo irenische Vives zich in tegenstelling tot andere humanisten⁵⁴ aansloot bij de heksenwaan. Ten slotte wil Vives, dat de armvoogden ook toezicht houden op de kinderen en jongeren van rijke lieden⁵⁵. En bij dit alles moeten de armvoogden ook voldoende macht en gezag krijgen om weerspannige armen te bedwingen en zonodig gevangen te zetten⁵⁶.

De zichtbaarmaking van de armen en daarmee ook een beter toezicht niet alleen door de armvoogden, maar door de hele burgerij – werd ten slotte geperfectioneerd door de verplichting een openlijk teken te dragen. In 1526 vaardigde de Ieperse magistraat een Provisie uit, waarbij het dragen van zo'n teken verplicht werd gesteld voor armen, die langer dan een jaar bedeed werden en voor alle bedeeden, die een ongeregeld leven leidden, zoals dronkaards en vagebonden⁵⁷. Tegen deze verplichting – die als fietsplaatje tot in de jaren dertig van deze eeuw zou voortleven – werd bezwaar gemaakt door de Universiteit van Leuven, als het fatsoenlijke armen betrof⁵⁸. Ook onder het volk ontstaat er 'upsprec ende muurmeratie' over het verplichte merkteken⁵⁹. Maar het resultaat daarvan is dat deze verplichting wordt doorgevoerd voor alle bedeeden, uitgezonderd de 'secrete armen'.

Normering – De feitelijke hulpverlening bestond uit geld, eten, kleren, brandstof. Maar ook toen al werd de gedachte gepropageerd, dat het deugdelijk vermaan het aalmoes van de ziel is en dikwijls beter dan geld en goederen⁶⁰. De vermaningen richtten zich tegen allerlei levenspraktijken van het volk en waren gekoppeld aan dreiging met straffen en beperking van hulp. En bij al deze normeringen gold als richtsnoer het normen- en waardenstel-

sel van de stedelijke ambachtelijke burgerij: hard werken, een ordelijk huishouden voeren, geen uitpattingen in eten, drinken en spelen.

In veel verordeningen en beschouwingen worden herbergen en speelgelegenheden gezien als poelen van verdert en oorzaken van moreel wangedrag. In het *Placaet* van Karel V uit 1531 wordt het bedeede armen verboden 'te converseren in tavernen, cabaretten [–] oock het spel van den kegelen [–] ende ander gelijcke verboden spelen [–]. Consenterende ende gedoogende, dat sy somtijds voor recreatie eenen Pot Biers met haeren huysvrouwen sullen mogen drincken, sonder hem nochtans droncken te drincken'⁶¹. In Brugge verbood de ordonnantie over de armenzorg kasteleins aan de armen te schenken. Ook Vives keurt het bezoeken van taveernes scherp af. Aan dobelaars, dronkaards en hoerejagers moet maar geen aalmoes worden gegeven, dat was olie op 't vuur gooien⁶². Maar door de armen op deze wijze uit de openbare gelegenheden te verdrijven werden zij nog verder gemarginaliseerd en gestigmatiseerd. Herbergen en gezelschappen hadden ongetwijfeld negatieve kanten, maar ze waren ook belangrijk voor het zelfgevoel en de sociale integratie van de armen⁶³.

De eisen die aan de armen werden gesteld waren erop gericht hen braaf en onderdanig te maken. Van hen werd verwacht dat ze ingetogen, stil, vroom, eerlijk, gehoorzaam en arbeidzaam waren. Vives smeekt de armen bij de liefde Gods, dat ze hun armoede toch maar 'in patienten' dragen. Vóór alles gaat het erom de armen te brengen tot een ordelijk huishouden, waarbij niet geleefd wordt van de hand in de tand, maar wordt gedacht aan de dag van morgen. Jongens en meisjes moesten onderwezen worden in een fatsoenlijke leefwijze, in spaarzaamheid, in de wet Gods en zij moesten leren om de kost te verdienen en eerlijk door het leven te gaan⁶⁴. Op die wijze zouden ook orde en rust het best verzekerd zijn. Vives vindt dat de armen bij dit alles niet hard toegesproken of aangepakt moesten worden, behalve als het kwade boeven waren die niet 'obedieren'. Wie tot armoede vervallen waren door slechte bezigheden, zoals dobbelen en drinken, moesten wel geholpen worden, maar dan 'in penitentie van hueren quaeden levene'; om een voorbeeld te stellen moest er aan hen soberder eten gegeven worden en moesten ze zwaarder en meer werk doen⁶⁵.

Arbeidsdwang – Het opvoedingsmiddel bij uitstek was de arbeidsplicht voor de armen. Ook in de middeleeuwen was de morele wet van de arbeid gepredikt. En steeds meer was de 'mendicus validus' van een op religieuze gronden getolereerde verschijning tot een sociaal veracht mensentype geworden. Maar de stadsbesturen konden de arbeidsplicht pas echt doorzetten, toen zij door de nieuwe police over de nodige dwangmiddelen gingen beschikken. De Ieperse *Ordonnancie* bepaalde dat onordelijken en dronke-

lappen geen geld zouden krijgen voor het onderhoud van vrouw en kinderen, maar alleen brood, hout etc. en dat ze verder met alle middelen gedwongen moesten worden om te werken en de opbrengst naar huis te brengen onder bedreiging van straf en verlies van steun⁶⁶.

Zoals in verschillende steden werd toegepast, wilde ook Jan Lois Vives niet alleen arbeidsplicht opleggen, maar beval hij tevens *werkverschaffing* aan⁶⁷. Vives werkt zijn ideeën breed uit en geeft voor alle maatschappelijke categorieën precies aan wat voor werk ze zouden kunnen doen. Met een beroep op Paulus zet hij uiteen wat Onze lieve Heer het menselijk geslacht bevolen heeft als penitentie voor onze zonden: 'te wetene, dat een yegelijcke gevoet si ende ete broot, dat hi met sinen aerbeyt ghewonnen sal hebben'. Dat geldt voor iedereen behalve voor wie dat door groot onvermogen, ouderdom of ziekte niet mogelijk is. Wie geen vak kent en jong genoeg is, mag een ambacht leren dat hij graag doet. En wie geen vak wil of kan leren, moet men werk laten doen dat snel te leren valt: spitten, graven, dragen en sjouwen, boodschappen lopen enz. De armenzorg moet hen te werk stellen bij bedrijven, godshuizen of bij gemeentewerken. Oude en ziekelijke mensen moeten licht werk krijgen en ook de blinden mogen niet 'ledich sittene'; ze moeten de blaasbalg bij de smid trekken of leren zingen of orgelspelen.

De arbeidsplicht bood op de eerste plaats de mogelijkheid om aan de vraag naar arbeidskrachten te voldoen. Ook Vives wees daarop. Meer in het algemeen zou de arbeidsmarkt beter gereguleerd kunnen worden. Soly geeft aan dat in perioden van hoogconjunctuur de steunverlening gradueel verminderd kon worden of aan bepaalde groepen geweigerd. De inschakeling van aanvullende werkkrachten kon dan bovendien loonsverhogingen voorkomen⁶⁸. Deze mogelijkheid gold zeker voor verarmde, geschoolde ambachtslieden, die door de werkverschaffing hun arbeidsvermogens ook enigszins op peil hadden kunnen houden. Maar of op deze manier ook de bedelaars en paupers-van-generatie-op-generatie tot een arbeidsreserveleger konden worden omgesmeed is een andere vraag. Wellicht was hun abominabele fysieke toestand door permanente ondervoeding en hun geestelijke instelling daarvoor in het geheel niet geschikt⁶⁹. De beste mogelijkheden bestonden er door de opleiding van jeugdige armen voor specifieke bedrijfstakken. In Lyon nam een van de stichters van het Aumône Générale en oprichter van de zijde-industrie pupillen van de armenzorg in de leer voor de fabricage van velours – een opleiding van vijf jaar die van de arme kinderen hooggeschoolde arbeiders maakte⁷⁰. Later zou in Amsterdam het Stads-Zijdewindhuis een zelfde functie vervullen⁷¹.

Maar bij al deze direct economische functies was de arbeidsplicht toch boven alles een kwestie van moraal. Arbeid gold als het vervullen van Gods wil en kreeg zo ook het karakter van heiliging. Arbeid was een middel tot

maatschappelijke opvoeding in het algemeen. Vives wilde dat de allerergsten met extra zware arbeid op het goede pad gebracht zouden worden. Gewenning aan de arbeid vindt hij een hoog goed en in de geest van zijn strenge en arbeidzame burgerlijke omgeving ziet hij werken als iets dat tot de natuur van de mens moet gaan behoren. Als de armen mij niet geloven, zegt hij, laten zij dan degenen ondervragen, die zich bezig houden met koopmanschap en nijverheid en die 'hem dinct bij cans dat hi half dood es, als hi bedwonghen es ledich te sijn sonder arbeyt of occupatie', omdat 'die ghewoon-te bij na een natuere tot den wercke in hem maeckt'⁷².

Onderwijs – In het kader van de (her)opvoeding van de armen paste ook grote aandacht voor opvoeding en onderwijs van arme kinderen. Vives wijdt er in *De Subventionne pauperum* een heel hoofdstuk aan⁷³. Vondelingen wil hij onderbrengen in een speciaal godshuis. En als de moeders bekend zijn wil hij ze bij hen laten zogen, koesteren en opkweken tot ze zes jaar zijn. In Lyon richtte het Aumône Générale zo'n apart gesticht voor vondelingen in met een eigen schoolmeester. Vanaf hun zesde jaar moeten, volgens Vives, de arme kinderen 'ter ghemeender schole' voor deugd en goede manieren en lezen en schrijven en de leerstellingen van 'onsen heilighen kersten ghelove'. De jongens van de beste geest en bekwaamheid moesten op school blijven om opgeleid te worden tot schoolmeester of geestelijke. De anderen moesten naar een ambacht of nering gestuurd worden volgens hun affectie. Hetzelfde gold voor 'de schoole van den meyskins'. Ze moesten leren lezen en daarnaast spinnen, naaien, breien en alle manieren van 'huus te houden', zoals bakken, wassen en koken en verder alle deugden als hebbelijkheid, eerbaarheid en spaarzaamheid. En wie een goed verstand heeft moest verder kunnen leren.

Vives' pleidooi voor de invoering van leerplicht voor arme kinderen – dat door historici als 'bijzonder modern' gekarakteriseerd is⁷⁴ – werd door verschillende overheden in het kader van de nieuwe armenpolitiek ook daadwerkelijk ingevolg. In keizer Karels *Placaet* van 1531 wordt die schoolplicht voor kinderen van bedeeden expliciet geformuleerd⁷⁵. Ook in Ieper werd deze verplichting van het begin af aan gehanteerd, volgens voorschrift van de *Ordonnance*: de kinderen werden naar school gestuurd of in de leer gedaan bij particulieren⁷⁶. Maar al spoedig moesten de regierders van de armen klagen over de resultaten. Al werd er 'groot ghelt' uitgegeven, toch bleken veel arme kinderen rond te dwalen en te bedelen, vuile woorden te spreken 'ende meer quade zeden onverhaelt'. Velen kenden het Onze Vader, 't Weesgegroet en het Credo niet en waren nog nooit gaan biechten, als ze al veertien jaar of ouder waren. Daarom besloot de Ghemeene Buerze tot oprichting van een school voor jongens in 1542 en een voor meisjes in 1550,

waaraan van het begin af aan een internaat verbonden was voor maximaal dertig jongens en later ook dertig meisjes. Voor dit internaat en de scholen werd een reglement vastgesteld, waarin het uur van opstaan en slapen gaan, de maaltijden, het gedrag en de plichten van de kinderen precies geregeld werden⁷⁷. Zo werd ook op deze wijze geprobeerd de armen met de hulp en het onderwijs dat zij kregen, te wennen aan een geregeld huiselijk leven, aan geregelde bezigheden, aan orde en netheid, aan tucht.

Structuur en conjunctuur in de armenzorg – De invoering van de nieuwe police van de armen was geen eenmalig evenement maar blijkt vanaf het begin van de zestiende eeuw een structurele aangelegenheid: overal waar het (handels)kapitalisme zich kon doorzetten, werden de technieken van de police doorgevoerd en verder ontwikkeld. Een structuur die zich gehandhaafd heeft tot zelfs in de jaren vijftig van onze eeuw, toen op de zogenaamde 'onmaatschappelijke' nog in de kern dezelfde technologie werd losgelaten als door Vives in 1526 beschreven. Het ging erom de armen nuttiger en politiek ongevaarlijker te maken met behulp van 'andragogische' (mensen begeleurende, helpende en vormende) technieken.

Daarbij deden zich natuurlijk wel conjuncturele veranderingen voor, golfbewegingen in de toepassing van de technieken van de police en de verbetering of intensivering ervan. Door de economische en politieke verwickelingen in het verdere verloop van de zestiende eeuw, waardoor de massa's van de armen enorm groeiden en de steden gingen overspoelen, stortte in de Nederlanden het nieuwe stelsel bijna overal in of kon het in andere plaatsen niet meer worden ingevoerd⁷⁸. Het edict van Philips II uit 1556, waarbij het bédelen weer werd toegestaan voor wie de gegeven onderstand onvoldoende was, betekent voorlopig de genadeslag. Maar als de toestand economisch of politiek verbeterde, gingen de stadsbesturen alsnog tot invoering van de police over. In Leiden, waar men in 1529 het Ieperse stelsel nog niet had durven invoeren, gebeurde dit wel op overtuigende wijze in 1577, drie jaar na het ontzet van de stad⁷⁹. Elders, zoals in Amsterdam, de nieuwe metropool van het handelskapitalisme, werd het stelsel vernieuwd en uitgebreid met nieuwe instituties als het Tuchthuis van 1596.

Als in latere perioden zich grote maatschappelijke crises en veranderingen voordoen, worden de technieken van de police weer van stal gehaald of aangescherpt, zoals vanaf het einde van de achttiende eeuw toen het pauperisme weer een maatschappelijke plaag was geworden, of op het einde van de negentiende eeuw, toen Nederland zijn eerste grote industrialisatie beleefde. De introductie van het Elberfelder Stelsel rond 1890 ging in hoofdlijnen gepaard met soortgelijke argumenten als bij de zestiende-eeuwse police en behelsde ook eenzelfde 'andragogische' technologie⁸⁰.

Aantekeningen

1. Dit artikel is een verkorte versie van een uitgebreide studie onder dezelfde titel (IWA-voorpublicaties 1986).
2. Van Gent, *Andragologie en voorlichting*, p. 25. Notten/Van Gent, Geschiedenis, p. 113 e.v.
3. Michielse, *De burger als andragoog*, p. 42.
4. Soly, *Economische ontwikkeling en sociale politiek*, p. 594, 595; Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, p. 112. Zie ook: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. V, p. 305-306. Voor een debat over de centrale theses van het boek van Lis & Soly zie: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, nr. 21, maart 1981.
5. Michielse, *Individualisering en levenssamenhang*.
6. Belangrijk daarbij waren oudere werken als Everts, *De verhouding van Kerk en Staat*, p. 15-34. Over de andragogische initiatieven tijdens de Bataatse Republiek wil ik te zijner tijd nog publiceren.
7. De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek*; De Bosch Kemper, *Overzicht*; De Bosch Kemper, *J.L. Vives*; Francken, *J.L. Vives*.
8. Zie voor de middeleeuwse armoedeconcepties: Mollat, *Les pauvres au Moyen Age*. Mollat, hoogleraar aan de Sorbonne, leidde van 1962-1977 een groot onderzoeksproject naar de armoede in de middeleeuwen. Er werden twee delen *études* uitgegeven en 10 *Cahiers. Les Pauvres au Moyen Age* is een fraaie samenvatting van het onderzoek.
9. Mollat, *a.w.*, p. 147 e.v. Zie voor de volksbewegingen, de armoede en Franciscus en Dominicus: Heer, *Mittelalter*, p. 325-387.
10. Mollat, *a.w.*, p. 147; Gutton, *La société et les pauvres*, p. 85 e.v.
11. Mollat, *a.w.*, p. 308.
12. In dit artikel verwijst ik naar de Nederlandse vertaling van *De Subventionne pauperum*, die in 1533 verscheen onder de titel *Secours van den Aermen*. Voor Vives' visie op de armen zie: *Secours*, Folio XIV, v^o e.v.
13. Voor de klachten van de patroons, zie: *Secours*, Fol. LXXV, r^o.
14. *Secours*, Fol. LXXXVIII, v^o, e.v.
15. Zie hiervoor Ehrle, *Beiträge*, Ehrle, *Die Armenordnungen*; Winckelman, *Die Armenordnungen*; Nolf, *La réforme de la bienfaisance publique à Ypres*; Bonenfant, *Les origines et la caractère de la réforme de la bienfaisance publique*.
16. Van Gent, *a.w.*, p. 25. Voor de navolging van Ieper in Noord Nederland zie: De Bosch Kemper, *Overzicht der letterkunde*, en Ligtenberg, *Armenzorg te Leiden*.
17. De volledige titel luidt: *Secours van den Aermen – Hier naer volicht een suverylycke Tracteyt ende ordonnance gemaect by meester Jan Loys Vives, op tonderhoudt, hulpe, bystant ende secours van den Aermen, ghelyck als hier naar volghende in die copie verclaert is*, Antwerpen 1533.
18. Zie hiervoor de reeds genoemde werken van Ehrle, Winckelman, Fischer, Bonenfant, Lis en Soly. Ook: Sachsse und Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge*.
19. Fischer, *a.w.*, p. 56-58. Zie voor de Nederlanden (± 1300-1550): Blockmans en Prevmier, *Armoedé in de Nederlanden*.
20. Pirenne, *Histoire de Belgique*, dl. III, p. 290; Bonenfant, *a.w.*, p. 899 e.v.; Nolf, *a.w.*, p. XIX, XXV; Bataillon, *Vives*, passim; Ligtenberg, *a.w.*, p. 15.
21. *Alg. Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI, 1979, p. 27 e.v.
22. Nolf, *a.w.*, p. XIX e.v.; Ligtenberg, t.a.p.
23. Bot, *Humanisme en onderwijs*, p. 19; zie voor de humanisten verder de magi-

strale studie van F. Heer, *Die dritte Kraft*, en Onno van Gelder, *Two Reformatrons*. Voor een korte schets van Heers ideeën: Michielsse, *Open Europa*. Zie voor Vives als volksoepvoeder: Guy, *Vives*.

24. Zie voor de godsdienstige volksoepvoeding: Michielsse, *Katechismus*. Voor de humanisten en de police: Mollat, *a.w.*; Bataillon, *a.w.* Zie ook Tawney, *Religie en de opkomst van het kapitalisme*, p. 101 e.v.

25. Nolf, *a.w.*, p. XIX e.v. Voor de 'erasmiaanse' geest van de Noordnederlandse regenten, zie: Huizinga, *Erasmus*, p. 238.

26. Bataillon, *a.w.*, p. 142 e.v.; 149 e.v.

27. Vives spreekt 'Van den Regierders der aermen ende huere pollitie', *Secours*, folio LXXXII, v°. Het Iepers stadsbestuur noemt in een Franse uiteenzetting over de Ordonnancie van 1525 deze 'la police faite et entretenue pour les pauvres et mendiens'. Nolf, *a.w.*, p. 124. In 1539 verschijnt in Lyon 'La police de l'aumône'.

28. Soly, *a.w.*, p. 596. Soly geeft aan, dat de radicale hervorming van de armenzorg in de jaren 1522-1535 plaats vond in 37 steden en in de periode 1536-1550 in 13 steden.

29. Zie hiervoor: Mollat, *a.w.*

30. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*.

31. Fischer, *a.w.*, p. 266 e.v.; Winckelmann, *a.w.*; Ehrle, *Armenordnungen*; Nolf, *a.w.*, p. 20 e.v.

32. Mollat, *a.w.*, p. 186; Ligtenberg, *a.w.*, p. 285 e.v.; Bonenfant *a.w.* (1926), p. 898 e.v.; (1927), p. 207 e.v. Over de Tafels van de H. Geest en de rol van de overheid, zie m.n. Tits-Dieuaide, *Les Tables des pauvres*, p. 573 e.v.

33. Nolf, *a.w.*, p. 24.

34. Sachsse/Tennstedt, *a.w.*, Fischer, *a.w.*, p. 178 e.v.

35. *Secours*, Fol. LXV, r° e.v.

36. *Secours*, Fol. LXIX, r°.

37. Soly, *a.w.*, p. 492; Gutton, *a.w.*, p. 263 e.v.; Fischer, *a.w.*, p. 261 e.v.; Sachsse/Tennstedt, *a.w.*, p. 32 e.v.

38. Ordonnancie van der gheemeender buerze, Nolf, *a.w.*, p. 21-23.

39. t.a.p., p. 22. De aanduidingen 'regierders ende besorghers' en 'dichmeesters' komen niet in de Ordonnancie voor, maar wel in andere stukken van het Ieperse stadsbestuur, Nolf, *a.w.*, p. XXVIII-XXIX.

40. Ordonnancie, Nolf, *a.w.*, p. 20.

41. Zie hiervoor m.n. Sachsse/Tennstedt, *a.w.*, p. 33. Zie ook Gutton, *a.w.*, p. 275 e.v.

42. Ligtenberg, *a.w.*, p. 300.

43. Geciteerd bij Kuttner, *Hongerjaar 1566*, p. 56.

44. Ordonnancie, Nolf, *a.w.*, p. 25 e.v.

45. Mollat, *a.w.*, p. 342 e.v.

46. *Secours*, Fol. LXXXVIII e.v. over de zorg voor zieken en zwakzinnigen.

47. Reglement op de hospitalen, Nolf, *a.w.*, p. 197-206.

48. Mollat, *a.w.*, p. 136 e.v.; p. 158 e.v.

49. Ligtenberg, *a.w.*, p. 209.

50. Deze indeling is gebaseerd op Fischer, *a.w.*, p. 179 e.v. en p. 119 e.v.

51. Briet van de Regierders van de Gheemeene aermen aan het stadsbestuur (1535?), in: Nolf, *a.w.*, p. 165 e.v.

52. Ordonnancie, Nolf, *a.w.*, p. 21.

53. *Secours*, Fol. LXX r°-LXXIII.

54. Baschwitz, *Heksen*, p. 100 e.v., p. 117 e.v.

55. *Secours*, Fol. LXXX r°.

56. *Secours*, Fol. LXXII v°.

57. Provijsie, Nolf, *a.w.*, p. 26-27.

58. Everts, *a.w.*, p. 19.

59. Brief Regierders, Nolf, *a.w.*, p. 164 e.v.

60. *Secours*, Fol. LXIII v°.

61. Geciteerd bij De Bosch Kemper, *Overzicht*, p. 32 e.v.

62. *Secours*, Fol. XXI v° en Fol. LXI r°.

63. Fischer, *a.w.*, p. 244.

64. *Secours*, Fol. LXXXI r° e.v., CI v°.

65. *Secours*, Fol. LXXV, r°.

66. Nolf, *a.w.*, p. 22.

67. Mollat, *a.w.* 350 e.v.; *Secours*, Fol. LXXIII e.v.

68. Soly, *a.w.*, p. 592 e.v.

69. Fischer, *a.w.*, p. 253 e.v.

70. Gutton, *a.w.*, p. 277 e.v.

71. Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, p. 132.

72. *Secours*, Fol. XXV, r° e.v.

73. T. Besorghen van den kinderen, *Secours*, Fol. LXXXI e.v.

74. Peeters, *Kind en jeugdige*, p. 130-131.

75. Bonenfant, *a.w.*, V, p. 888

76. *Ordonnancie*, Nolf, *a.w.*, p. 24; zie verder ook p. XXXI.

77. Minuut van de besluiten over de armenschoolen 1541-1549. Nolf, *a.w.*, p. 168-184.

78. Ligtenberg, *a.w.*; Nolf, *a.w.*, p. LXV e.v.

79. Ligtenberg, *a.w.*, p. 16; p. 299 e.v.

80. Michielsse, *Individualisering*.

Bronnen en literatuur

Algemene Geschiedenis der Nederlanden (oude), Dl. IV, Utrecht 1950.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden (nieuwe), Dl. V en VI, Haarlem 1980 en 1979.

K. Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen*, Amsterdam 1964.

M. Bataillon, J.L. Vives reformateur de la bienfaisance, in: *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, Tome XIV, 1952, p. 141-158.

W.P. Blockmans en W. Prevenier, Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975/4, p. 501-535.

P. Bonenfant, Les origines et la caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, Tome V, 1926, p. 886-904; Tome VI, 1927, p. 207-230.

J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland*, Haarlem 1851.

J. de Bosch Kemper, Overzicht der letterkunde omtrent het Armwezen in de 16e eeuw, in: *Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid*, dl. XII, 1850, p. 468-517.

- J. de Bosch Kemper, *Johannes Ludovicus Vives geschetst als christelijk Philanthroop der zestiende eeuw*, Amsterdam 1851.
- P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland, Utrecht/Antwerpen* 1955.
- H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang, 's-Gravenhage* 1977.
- F. Erhle, *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege*, Freiburg i.B. 1881.
- F. Erhle, Die Armenordnungen von Nürnberg (1522) und Ypern (1525), in: *Historisches Jahrbuch Göres Gesellschaft*, Dl. IX (1888), p. 450-479.
- J. Everts, *De verhouding van kerk en staat in het bijzonder ten aanzien der armverzorging*, Utrecht 1908.
- Th. Fischer, *Städtische Armut und Armenfürsorge im 15. und 16. Jahrhundert – sozialgeschichtliche Untersuchungen am Beispiel der Städte Basel, Freiburg i.Br. und Strassburg*, Göttingen 1979.
- W. Francken, *Johannes Ludovicus Vives, de vriend van Erasmus. In zijn leven en als merkwaardig christelijk Theoloog en Philanthroop der 16e eeuw*, Rotterdam 1853.
- H.A. Enno van Gelder, *The two Reformatations in the 16th Century*, The Hague 1964.
- B. van Gent, *Andragologie en voorlichting*, Amsterdam 1973.
- J.P. Gutton, *La société et les pauvres. L'exemple de la Généralité de Lyon 1534-1789*, Paris 1970.
- A. Guy, *Vives ou l'Humanisme engagé*, Paris 1972.
- F. Heer, *Die Dritte Kraft – der europäische Humanismus zwischen den Fronten des konfessionellen Zeitalters*, Frankfurt 1960.
- F. Heer, *Mittelalter*, Zürich 1961.
- J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1958⁵.
- E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566*, Amsterdam 1964.
- Chr. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde der 16e eeuw, 's-Gravenhage* 1908.
- C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen/Amsterdam 1980.
- C. Lis en H. Soly, Proletarisering en verarming – een replek, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 21, 1981, p. 58-71.
- H.C.M. Michielse, *De burger als andragoog – een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972)*, Amsterdam 1984⁴.
- H.C.M. Michielse, Individualisering en levenssamenhang, in: *Tijdschrift voor Agologie* 1984/1, p. 20-48.
- H.C.M. Michielse, De katechismus van de zestiende eeuw – opvoeding tot gelovige vroomheid of strijdmiddel der konfessies, in: *Dux* 1964, p. 426-434.
- H.C.M. Michielse, Open Europa en het gesprek der vijanden, in: *Nijmeegs Universiteitsblad*, 1964/14.
- M. Mollat, *Les Pauvres au Moyen Age*, Bruxelles 1984 (1e éd. Paris 1978).
- J. Nolf, *La Reforme de la Bienfaisance publique a Ypres au XVIIe Siècle*, Gand 1915 (bronnen en inleiding).
- A.L.T. Notten en B. van Gent, Geschiedenis, in: B. van Gent, A.L.T. Notten, W.F. van Stegeren (red.), *Welzijnswerk en wetenschap*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1984, p. 109-124.
- H.F.M. Peeters, *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd, ca. 1500- ca. 1650*, Meppel-Amsterdam 1975².
- H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, dl. III, Brussel 1927.
- Chr. Sachsse u. F. Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*, Stutt-

- gart 1980.
- H. Soly, Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1975/4, p. 584-597.
- R.H. Tawney, *Religie en de opkomst van het kapitalisme*, Nijmegen 1979.
- M.J. Tits-Dieuaide, Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975/4, p. 562-583.
- Joannes Ludovicus Vives, De Subventione pauperum, sive de humanis necessitatibus Libri duo. Ad senatum Brugensem, in: *Ioannis Ludovici Vivis Valentini Opera Omnia*, Distributa et ordinata a Gregorio Majansio, Valencia 1782-1790, Deel IV, p. 420-494.
- Jan Lois Vives, *Secours van den Aermen*, Antwerpen 1533 [facsimile-uitgave], Brussel 1942.
- J.L. Vives, *De l'assistance aux pauvres*, traduit par R.A. Casanove et R. Gaby, Bruxelles 1943.
- J. de Vries, Armoede en Kapitalisme, een bespreking, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 21, 1981, p. 48-58.
- O. Winkelmann, Die Armenordnungen von Nürnberg (1522), Kitzingen (1523), Regensburg (1525) und Ypern (1525), in: *Archiv für Reformationsgeschichte* X, 1913, p. 242-280; XI, 1914, p. 1-18.

Summary

This article analyzes the principles of the new system of policing the poor developed around 1525 by civic administrators, capitalists and humanists, in particular J.L. Vives. This system represented a permanent break with the medieval theory of poverty – no longer was the salvation of the almsgivers of primary interest, but the poor as social problem. Poor relief was centralized and rationalized by civil government. In addition, an 'andragogic' technology was developed: individualizing and disciplining the poor by means of categorization, research, permanent surveillance, education and compulsory labour. This technology was to be continually refined and propagated anew in subsequent centuries.